

ЎҚУВЧИЛАРНИ МИЛЛИЙ ЧОЛҒУ АСБОБЛАРИ ТАРИХИ БИЛАН ТАНИШТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЙЎЛЛАРИ.

Тўғулов Ўткир,

ЖДП Институтининг,

Муסיқий таълим кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақола ўқувчиларни миллий чолғу асбоблари тарихи билан таништиришнинг ўзига хос тарихий ахамияти, ясашиши, ижро йўллари, мохир ижрочилар тасвирланганлиги ёритилган.

Аннотация: В статье раскрывается историческое значение приобщения учащихся к истории народных музыкальных инструментов, их конструкции, способам исполнения, описания мастеров-исполнителей.

Annotation: This article describes the historical significance of the introduction of students to the history of national musical instruments, their construction, ways of performance, description of master performers.

Калит сўзлар: чолғу созлари, танбур, рубоб, дутор, ғижжак, уд, чанг, най, доира, хонанда, ижрочи, муסיқа санъати.

Keywords: instrumental words, tanbur, rubob, dutor, gijjak, ud, dust, flute, circle, singer, performer, music art.

Миллий чолғучилик санъатимиз куп асрлардан буён хонандалик санъати билан ёнма-ён камарбаста ривожланиб келдики, хатто кўпинча уларни бир-бирисиз тасаввур этиб ҳам бўлмайти. Халкимизнинг жахон муסיқа санъати мухлисларига кўз-кўзт қилишга арзигулик бой муסיқа мероси бўлиб, улар устоз хофизлар ва мохир созандалар томонидан минг йиллардан буён куйлаб келинаётган мумтоз кўшиқлар макомлар, чолғу куйлари, ранг баранг чолғу созларимиз ўзининг ноёблиги, мураккаб тузилиши, чолғуларимизнинг дилга якинлиги жараёнини белгиловчи омил ҳам анашу хонандалик ва созандалик санъатидир.

Ўзбек миллий чолғу созлари ҳақида - Рюи Гансалес де Клавихо узининг «Буюк Темур хаёти ва фаолияти» (Темур саройига саёхат кундаликлари) асарида кўйидагиларни ёзган Император ўтирган хиёбон ёнида жуда кўп созанда, хофизлар, раққослар ва раққосалар утирмоқда, муסיқа садолари кўкни кўтармоқда эди. . . . шу кўни турли тўман томошалар кўрсатилди, хар бир санъаткор қизиқ уйинлар кўрсатиб, халқни хурсанд қилди. . . . подшо ихтиёридаги филларни қизил, зангори ва турли рангда буюб, уларнинг теппасида катта кажова ўрнатилиб, раққос ва раққосалар уйин кўрсатар эдилар. Уларнинг уйини томошабин қийқириқларига сабаб бўлар, ўзининг серзавқлиги билан кишини хаяжонга солар эди».[6-38].

Миллий чолғу созларимизнинг Сарой тантаналарида ва халк оммавий сайлларарида махорат билан ижро этилганлиги туғрисида жуда кўп манбаларда маълумотлар учрайди. Демак чолғу созларимиз тарихи қушиқчилик санъатимиз тарихи каби қадимийдир.

Ўзбек миллий мусиқа маданиятимизнинг бой хазинаси ва унда тўпланган мусиқий меросимиз чолғу созларимиз сабаблидур. Зеро, бу чолғулар кўп минг йиллар давомида халқимизга маънавий озуқа бериб, уларнинг бадий эстетик дидларини шаклланишида муҳим омил бўлиб келди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, қадимдан машхур хофизлар моҳир созандалардан етишиб чиққан. Миллий мумтоз қўшиқчилигимизда дурдона асарлар ҳисобланган мақомлар ва бошка вазмин йўлда куйланувчи асарлар ритм жихатидан жуда ҳам мураккаб асарлар ҳисобланади. Буларнинг орасида Гиря, чапандоз (чапандози қаландар, чарандози гулёр, чапандози сувора ва х.к) насруллои, муғилча, талқинча ва уфорилар мураккаб бўлиб, хонанда ўз овозига танбур, дутор, руд, рубоб, уд, доира каби чолғуларни чалган ҳолда жўр бўлган Улар қайси чолғуни чалмасин доира созини, унинг мусиқий усулларини ўзи ижро эта олмаса ёки хис эта олмаса бундай мураккаб мусиқа асарларини ижро эта олмаганлар. Қуйида биз миллий чолғу созларимиздан баъзиларига қисқача таъриф бериб утамиз

Дутор чолғуси тасвири

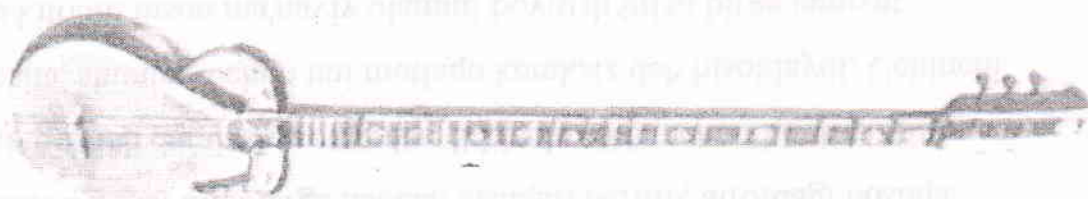

Дутор – бу сўз форсча бўлиб, «икки тор» деган маънони англатади. Ёғочдан ясалиб коса қисми юпқа пайрахаларнинг елимлаб бирлаштирилиши орқали ясалади (баъзида ўйма ҳолда ҳам учрайди). Дастаси ингичка бўлиб боғлама пардалар ўрнатилади. Торлари ипак иплар, ёки мол, куй, эчки каби хайвонлар ингичка ичагидан ясалади. Дутор туғрисида маълумотлар қадим манбаъларда учрамайди, у туғрида асосан Темурийлар даври ҳақидаги манбаларда маълумотлар бор. Ҳозирги даврда дутор миллий чолғуларимиз орасида энг пешкадамларидан бири бўлиб, реконструкция қилиниши натижасида бир оз ўзгаришларга (боғлама пардалар ўрнига ёғоч пардалар, ипак ёки чак пардалар урнига пластмасса иплар, ўрик ёғочидан қоплама ўрнига фанер қоплама) учради ва эндиликда дутор оиласидан «Дутор прима», «Дутор секунда», «Дутор альт», «Дутор бас», «Дутор кантрабас» лар ҳам жой олди. Булар эса миллий чолғу созларимиздан оркестр тузиш

имкониятини яратди. Дутор овози маънос ва мунгли бўлиб инсон овози билан ниҳоятда яхши уйғунлашади. Ансамбл ижрочиларида товушларни юмшатовчи бўлиб, барча чолғу ансамбллари таркибига киритилди.[5-21]. Кейинги даврда унинг моҳир ижрочиларидан Абдусоат Вахобов, Юсуп Алиев, Давлатохун Қодиров, Ориф Қосимов, Гулом Қучқоров ва бошқалар халқ орасида танилган.

Танбур – бу тан, дил, яъни дилни қитиқловчи деган маънони англатади. Бу чолғу сози тўғрисидаги маълумотлар араб истилосидан олидинги давр, яъни Сасонийлар (II-VII асрлар) даврига оид манбаларда ҳам учрайди. Танбурнинг коса қисми тут ёғочи даста қисми ва копламаси ўрик ёки бошқа қаттиқ ёғочдан ясалади. Танбурнинг дастасига йўғон боғлама пардалар ўрнатилади ва торлари бўш соланади. Бунинг боиси шуки, бармоқлар пардалар оралиғига торни босган ҳолда кириб боради ва бу ижрочиликда ўзига хос нолалар ва бошқа безаклар бериш имконини беради. Торлари мисдан бўлиб эгилувчан, унинг таранг тортилмаслигидан эгилувчанлиги ошади. Ижрочининг ўнг қўл бармоғига “нохун” (Метал мослама) тақилади ва асосан шу бармоқ билан чертиб чалинади. Танбурда асосан учта (базида тўртта тор бўлиб куй аксарият паски торда чалинади, қолган торлар эса вақти – вақти билан паски биринчи торга жўр бўлади).[5-25]. Танбур ижрочиligи алоҳида истедод талаб қилади. Юраги эзгуликка мойил кишиларгина унинг нолаларини маромига етказа олиши мумкин. Бу чолғу асосан хофизлар овозига жўр бўлишидан ташқари, халқ чолғулари ансамбли ва оркестр таркибига киритилади. Унинг машхур ижрочилари Юсуфхон Ҳакимов, Рикси Ражабов, Турғун Алиматов ва бошқаларнинг номи халқ орасида маълум.

Қашқар рубоби тасвири

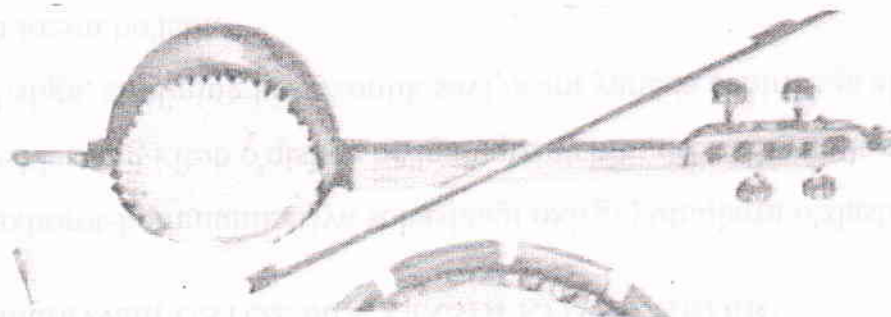

Қашқар рубоби- Бу чолғу тўғрисидаги маълумотлар ҳам эрамининг боши II – IV асрларга оид тарихий манбаларда учрайди. Айниқса уйғониш даврига (IX-XII асрлар) оид манбаларда у тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд IX-X асрга доир маълумотлар орасида Бухоролик Абубакр Рубобий тўғрисидаги маълумотлар бўлиб, унинг Хоразм хонлиги саройида хизмат қилганлиги, рубоб чолғусининг моҳир ижрочиси бўлганлиги ва ўша

даврининг шарафли унвони бўлган “Мутриби моврауннахр” эгаси бўлганлиги, Бухорода мусиқа мактаби очганлиги ва унда ўқитиш учун қўлланмалар ёзганлиги айтиб ўтилган. Бу чолғу ёғочдан ясалган ва қадимда дастасига боғлама пардалар ўрнатилган. Коса қисмига тери қоплама қопланган бўлиб, ипак торлар қўйилган ҳамда худди дутор каби қўл бармоқлари билан тирнаб чалинган.[5-28]. Унинг дутордан фарқи коса қопламаси, торларининг сони ва дастасининг дуторга қараганда қисқароқлигида бўлган.

Чолғу созларини реконструкция қилиш натижасида унинг ипак торлари ўрнига пўлат симлар, бағлама пардалар ўрнига мис ёки жез пардалар қўйилиб, пардалардаги нимчорак ва чорак тўнликлар олиб ташланди ва бир хил хроматик ярим тонлик пардалар ўрнатилди. Эндиликда у қўл билан тирналиб емас медиатор билан чалинади. Реконструкция натижасида унинг Рубоб прима, Рубоб сапрано, Қашқар рубоби, Афғон рубоби, каби янги хиллари яратилди. Бу чолғу созлари ўзбек миллий чолғу созлари оркестри ижрочилигида кенг қўлланилмоқда. Қашқар рубоби ва Афғон рубоби чолғу ансамбларимизда қўлланилаяпти. Кейинги йилларда Муҳаммаджон Мирзаев, Қобулжон Усмонов, Шавкат Мирзаев каби мохир рубобчилар халқимиз орсидан ном таратган.

Ғижжак тасвири

Ғижжак – Бу соз асли “Қўбуз” созидан андаза олиб ясалган бўлиб, келиб чиқиш тарихи Қўқондир. У тўғридаги маълумотлар уйғониш даври (IX- XII асрлар) га оид манбаларда ҳам учрайди. Ғижжак чолғусининг сарой касбий мусиқасида ўз муносиб ўрни мавжуд бўлганлиги тўғрисида тарихий манбаларда айтиб ўтилган. Ғижжак - ёғочдан ясалган бўлиб коса қисмига тери қоплама қопланади. Доскаси қисқа, парда ўрнатилмаган. Унинг ижрочилари товушлар баландлигини бармоқ қўйиш жойлари ва бармоқлар қалинлигига қараб аниқлашади. Унда тўрт тор бўлиб, тўрт хил баландликда созланганлиги сабабли ижро этиладиган асарлар учун асарлар дастанинг

кисқалиги ноқулайлик туғдирмайди. Ғижжак - ёғочга от ёли ўрнатилиб ясалган камонча билан чалинади. Камонча ижродан олдин албатта елимланади. Камончага суртилган елим ғижжак торларини тебратади, акс холда камонча торда сирғалиб уни тебрата олмайди. Шуни айтиш керакки, бу чалғу созида пардалар бўлмаганлиги, керакли тонни бармоқлар кидириб топиши сабабли унинг ижрочиси юксак муסיқа эшитиш қобилиятига (Музиькальний сулух) эга бўлиши лозим, бу сиз муסיқа товушлари баландигини тўғри белгилаб бўлмайди.[5-33]. Ансамбл ва оркестр ижрочилигида ғижжак товушларни бир-бирига боғловчи вазифасини бажаради. Унинг камончалари турли узунликда бўлади, яни 2 хиссали, 3 хиссали, 4 хиссали. Камончалар узунлиги ва дастадаги пардаларнинг бўлмаслиги миллий муסיқамиздаги безаклар учун жуда қулайдир. Кенги даврдаги унинг мохир ижрочилари Тўхтасин Жалилов, Иномжон Икромов, Ғанижон Тошматов, Абдухошим Исмоилов, Ўлмас Расулов ва бошқалардир.

Най тасвири

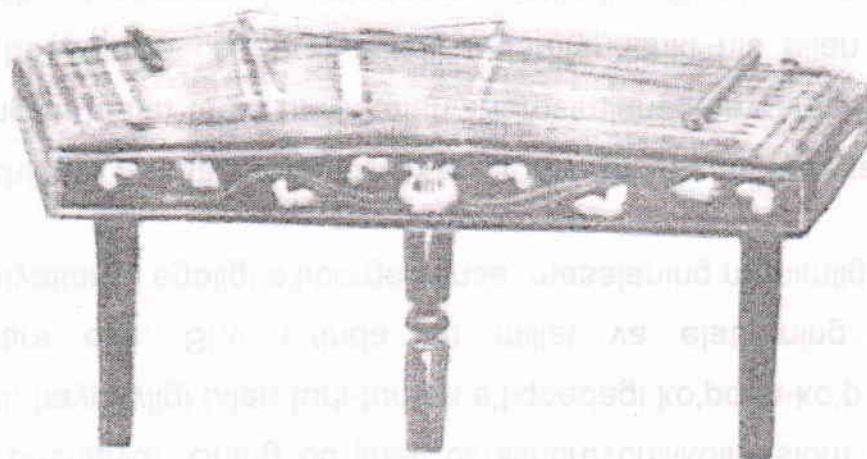
Най - миллий чолғу созларимиз ичида энг қадимий созлардан бири. Бу чолғу ер юзидаги барча халқлар муסיқасида турли ном билан қўлланилади. Юртимизда олиб борилаётган архиологик кидирув ишлари натижасида Самарқанд вилояти Ургут туман Мўминобод кишлоғидан, аёл кабридан турли тақинчоқ безаклар билан бирга суякдан ясалган, жимжимадор нақшлар билан безалган най сози топилган. Эксперт текширувлар натижасида унинг ясалиши тарихи бундан беш минг йил олдин эканлиги аниқланган. Най туғрисидаги маълумотлар юртимизнинг антик даври (эрамиздан аввалги IV-I сарлар) га оид тарихий манбаларда ҳам учрайди. Най созининг қадимийлиги туғрисида хатто ривоятлар ҳам мавжуд. Темурийлар даври тарихчи олим Шарофиддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида ёзишича, Самарқанднинг мохир созандаларидан бири найчи Султон Ахмад девона бўлиб, мазкур най созида куй чалган вақтда “мурдага жон кириб кетар эди” деб тарифлайди.[5-47]. У рухий дардга чалинган бўлиб, йилда бир – икки касалланар ва тезда ўзига келар экан. У Хожа Ахрор Валийга жуда ўрганиб қолган бўлиб, Хожа Ахрор Валий ҳам уни бениҳоя иззат қилар эди. Хожа Ахрор Валий Вафотидан сўнг у буткул девона бўлиб қолган экан. Най – бомбук танасидан ясаладиган чолғу бўлиб, ичи ғовак бўлади ва пуфлаб чалинади. Пуфланадиган қисми, яъни пуфланадиган тешиги ёнидан ғовак ёғоч пробка билан беркитилади. Ёғоч пробкани силжитиш орқали най созланади. Най чолғувчи созандалар кўкрак

қисмига кўпроқ хаво тўплаб, сўнгра тежаб сарфлайдилар. Бу эса чолғу ижрочилигида муҳимдир. Найнинг олти тешиги бармоқлар билан беркитилиши ва ярим беркитилиши орқали бутун ва ярим тонликлар ҳосил қилинади. Унда миллий муסיқий безаклар бериш имконияти катта бўлиб, ғижжак каби ансамбл ижрочилигида муסיқий хиссаларни бир-бирига боғлаш хусусияти бор. Унинг овози баланд булиб, ансамбл ижросини тўлдиради ва чолғучининг йўл кўйган хатоси дарҳол кўзга ташланади. Миллий муסיқа маданиятимизда унинг кўшнай, буламон, сибизға, сурнай, карнай каби оиладошлари кенг қўлланилади. Кейинги даврдаги унинг мохир ижрочилари Абдуқодир Исмоилов, Аюб Қодиров, Саиджон Калонов, Дадаали Соатқулов, Мирза Тоиров, Халимжон Жураев ва бошқалар ном қозонган.

Доира – Чолғу созларининг ичида энг қадимийси уриб чалинадиган чолғулар ҳисобланади. У инсониятнинг ибтидосига, яъни инсон оловни кашф этган даврларга бориб қадалади. Уриб чалинувчи чолғулар оиласига доирадан ташқари доул, барабан (хар хил барабанлар) ноғора, табл, таблок, даф ликопча, занг, сафоил, турли хил кўринишдаги шиқилдоқлар, қайроқ киради. Доира узум дарахти танасини эгиб ясалган гардишга тери қоплаш ҳамда гардишга шиқилдоқлар ўрнатилиши орқали ясалади. Муסיқа ижрочилигида доира ритмни ушлаш ва метр ва улчовларни ҳисоблаш вазифасини бажаради.[5-21]. Ансамбл ижрочилигида бу чолғу муסיқий асар ижросини бошлаш, тезликни маромда ушлаб туриш ва асарни тугаллаш вазифасини ҳам бажаради. Шунинг учун уни ансамбл етакчиси деб айтадилар. Унинг бешта нотаси бўлиб; улар катта бум, катта бак, кичик бум, кичик бак ва нохун деб аталади. Ўзбек миллий муסיқаси жуда ҳам муסיқий доира усулларига бой бўлиб, улар саксондан ошиқдир. Ғарб муסיқачилари бизнинг миллий масиқамиздаги бундай бир биридан мураккаб усулларнинг кўплигига ажабланадилар ва шунинг учун миллий муסיқаларимизни ижро

этишга кийналадилар. Чолғучи мусикий усулларни дилида санаб, такрорлаб турмаса, ижро жараёнида усулни йўқотиб қўйиши мумкин. Кейинги даврда бу соз орқали ном таратган чолғучилар Уста Олим Комилов, Туйчи Иноғомов, Қахрамон Дадаев, Таълат Сайфутдинов, Ака-ука Элмурод, Дилмурод, Холмурод Исломовлар, Анвар Бараев ва бошқалардир.

Chang

Чанг тасвири

Чанг – ёғочдан ясалган чоғу бўлиб, келиб чикиши қадимийдир. Чанг чолғуси тўғрисидаги маълумотлар антик давр туғрисидаги манбаларда ҳам учрайди. Бу чолғу туғрисида араб эртаклари бўлмиш “Минг бир кеча” асарида ҳам маълумотлар бор. Бундан ташқари Абу Наср Ал-Фаробий ва бошқаларнинг ўрта асрларда ёзиб қолдирган илмий – мусикий рисолаларида шунингдек топилаётган археологик топилмаларда ҳам унинг кўхна чолғу сози эканлигини исботловчи далиллар бор. Миллий чолғуларимиз рестовратсиясидан кейин (1934-1940-йиллар) унинг чанг прима, чанг пиккола, чанг альт ва чанг бас каби турлари яратилди. Чанг уриб чалинадиган торли чолғу бўлиб, бамбукдан ясалган таёқчалар учига резина кийгизилган холда чалинади. Диапазони тўрт актава бўлиб, хар бир товуш учун учтадан тор ўрнатилган ва жами 76 та тори бўлади. Унинг учта оёғи ердан баландда тутиб туради. Олдинги оёғида педал урнатилган бўлиб, у товуш жарангларини ушлаб турувчи мосламани ишлатиш учун қўйилган. Хар бир ижродан олдин торларнинг созини текшириб кўриш талаб қилинади ва бунинг учун махсус калитдан фойдаланилади. Чунки ёғоч об-хаво шароитига кўра ўз хусусиятини ўзгартиради.[5-35]. Чанг созинг мохир ижрочилари Фахриддин Содиков, Матюсуф Харратов, Фозил Харратов,

Пулатжон Рахимов, Тилаш Хужамбердиев, Ахмад Одиллов, Фазилат Шукурова, Рустам Неъматов ва бошқалардир. Миллий чолғу созлари ансамбли ва оркестрида чанг созинг муносиб ўрни бор. Бундан ташқари миллий консерваториямизда махсус чангчилар ансамбли фаолият кўрсатади.

Уд тасвири

Уд – бизга маълум бўлган тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича бу чолғу сози. Миллий чолғуларимиз ичида энг қадимийларидан биридир. У қадимдан саройкасбий мусиқасида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлган. У туғридаги маълумотлар ўрта асрларга оид тарихий манбаларда, хусусан Абу Наср Ал-Фаробийнинг “Мусика хакуидаги катта китоб” Кайковуснинг “Кобуснома” асарида Абу Али Ибн Синонинг “Тиб конунлари” асарида араб тарихчиси Ас-Саолибийнинг “Ятимат ат-дахр”, Фирдавсийнинг “Шохнома”си ва бошқа кўплаб тарихий асарларда уд сози тўғрисида қимматли маълумотлар учрайди. Шунини айтиш керакки, XVI-XIX асрларга келиб юртимиз майда хонликларга бўлиниб кетгач ушбу чолғу созига бўлган эътибор сусайган ва аста секин юртимиз мусиқий ҳаётидан чиқиб кетган эди. Мустақиллигимиз даврида Самарқанд шаҳрида ташкил қилинган Осиё ва Африка мамалакатлари мусиқа фестивали (кейинчалик бу фестивал “Шарк тароналари” номи билан ҳар икки йилда ташкил қилинмоқда) шарофати билан уд ва қонун чолғуси ўз ватанига қайтарилди. [5-23-30].

Жумладан кобусномада уд сози ва унинг ижроси тўғрисида шундай дейилади:

Мажлисда ўтирган вақтингда мажлис ахлига қара, агар эшитувчи қизил юзлик, мош гурунч соқол булса (муסיқа асбоби, яъни уднинг) иккинчи торида чалгин, агар сариқ юзли бўлса бум торида чалгин, агар қора юзли савдойи ориқ бўлса кўпроқ муסיқа созиниг учинчи торида чалнган, агар бадани оқ ва семиз пилчиллаган нам бўлса, йўгон торда чалгин. Чунки одамнинг тўрт табиати учун мухайё қилганлар.[5-23].

Уд ёғочдан ясалган чолғу бўлиб, коса қисми жуда катта, баъзан ўйма холда, аксарият коворғали холларда, дастаси жуда қисқа ва пардалар кўйилмайди. Бу эса уд созида миллий муסיқий безаклар бериш учун кулайлик туғдиради. Уд созинг 11 та тори бўлиб, жуфт – жуфт чалинади, шунда 5 жуфт ва 1 бум тори якка ижро этилади. Уни ижро этиш учун медиатор (нохун) ишлатилади. Кейинги даврада бу чолғу махсус уқитилмоқда ва халқ чолғу ансамблларида кенг қўлланилмоқда. Ансамбл ва оркестр ижросида у йўгон (бас) товушини берувчи чолғулар жумласига киради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: «Маънавият», 2008. - 176 б.
2. Ярцева С.Е. Дидактическое моделирование самостоятельной работы студентов: Дисс. канд.пед.наук. - Т.: ТГПИ им.Низами, 1991.-С.221.
3. Юзликаев Ф.Р. Теоретические основн интенсификации начальной профессиональной адаптации молодых учителей.-Т.,1993.-С106.
4. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. - Т.: «Ўқитувчи», 1997.-104 б.
5. С. Бегматов., М. Матёқубов. Ўзбек анъанавий чолғулари. Ўқув кўлланма. Т. 2008. Янги нашр. 72 бет.
6. Т.Е.Соломонова. Ўзбек муסיқаси тарихи. –Т.: “Ўқитувчи” нашриёти. 1981-йил.
7. И.Ражабий. Мақомлар масаласига доир. –Т.: “Бадий адабиёт” нашриёти. 1963-йил.
8. Ж.Тўленов, З.Ғафуров. Фалсафа. –Т.: “Ўқитувчи” нашриёти 1997-йил.
9. Б.С.Абдуллаева. Фанлараро алоқадорлик турлари ҳақида. Узлуксиз таълим. –Т.: 2005-йил. №1-сон.